

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

OKSANA VALIONIENĖ

PIRMOSIOS VILNIAUS ŠVENTYKLOS TYRIMŲ PROBLEMA

ANOTACIJA Pirmosios šventyklos lokalizavimas ir datavimas – turbūt viena populiariausių ir kartu kontroversiškai vertinamų temų Vilniaus tyrimų istorijoje. Šiuo metu egzistuoja kelios hipotezės apie jos buvimo vietą, vaizdą, konfesinę priklausomybę. Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti ir palyginti įvairių tyrėjų teiginius apie tai, kokia buvo pirmoji Lietuvos sostinės šventykla ir kokios informacijos ji gali suteikti apie viduramžių Vilniaus urbanistinę aplinką. Taip pat analizuojamos senojo mūrinio pastato, stovėjusio šiandieninės Vilniaus arkikatedros vietoje, konstrukcinės ypatybės, bandant paaiškinti, kokia buvo funkcinė paskirtis Vilniaus arkikatedros pamatuose atrastų vadinamųjų „kvadratinio pastato laiptų“, kurie kelis dešimtmečius istoriografijoje yra siejami su pagoniška šventykla.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: bažnyčia, krikščionybė, mūro architektūra, skliautų konstrukcija, viduramžių miestas.

Urbanistiniu požiūriu Vilniaus pirmosios šventyklos lokalizacijos ir datavimo problemai būtina skirti ypatingą dėmesį. Šis pastatas yra itin reikšmingas nagrinėjant Vilniaus raidą ankstyvuojų laikotarpiu. Šventyklos pastatymo data, aplinkybės ir vieta, kurią jai parinko valdovas, lėmė ir supančio rajono paskirtį, konfesinę, o gal ir etninę priklausomybę. Suvokę šito pasirinkimo logiką, galėtume tiksliau nustatyti, kokie funkciniai ir socialiniai ryšiai galėjo egzistuoti tarp pirmųjų polietninio miesto branduolių.

Dėl pirmos šventyklos lokalizavimo polemizavo keletas mokslininkų. Diskusija prasižėdė, kai 1973–1988 m. buvo atlikti Vilniaus katedros požemių archeologiniai bei

architektūriniai tyrimai¹. Tyrimų duomenis publikavo ilgametis Katedros tyrėjas Napoleonas Kitkauskas bei archeologas Albertas Lisanka². Architektas N. Kitkauskas ankstyviausiam kulto pastatui priskiria Katedros požemiuose rasto „kvadratinio plano pastato“³ liekanas (1 pav., a). Jo nuomone, tai XIII a. viduryje statyta Lietuvos karaliaus Mindaugo krikštui skirta bažnyčia. Vėliau ji galėjo būti naudojama kaip pagoniško kulto šventykla ir tik 1387 m. rekonstruota į Vilniaus katedrą⁴.

Tačiau šiai nuomonei atsirado kontrargumentų. Archeologas Kęstutis Katalynas straipsnyje „Vilnius XIII amžiuje. Mitai ir faktai“ sukritikavo duomenų interpretavimą ir Mindaugo katedros versiją⁵. Jo kolega Gediminas Vaitkevičius „kvadratinį pastatą“ datavo apytikriai 1320 m. ir susiejo jį su didžiojo kunigaikščio Gedimino laiškuose minima pranciškonų bažnyčia⁶. O numizmatikos specialistas Eduardas Remecas teigė, kad jam patikslinus XIV ir XV a. sandūroje įvykusio gaisro datavimą, „kvadratinį pastatą“ galima priskirti tik Jogailai, o didžiojo kunigaikščio Gedimino laikų bažnyčia turėjo stovėti Žemutinės pilies mažojo aptvaro viduje (2 pav., pastatas M2)⁷. Tačiau diskusijų objektu tapo ne tik pastato datavimas. Istorikas Darius Baronas įrodė, kad viduramžių rašytinių šaltinių informacija negali būti suprantama pažodžiui. Jono Dlugošo Analuose paskelbta žinia, kad Jogaila krikšto metu pastatęs naują bažnyčią sugriautos pagonių šventyklos vietoje, neįpareigoja šventyklos ieškoti konkrečiame erdvės taške po dabartine katedra⁸. Mokslininkas taip pat pabrėžė, kad svarbu gerai reflektuoti skirtumą tarp pagoniškų liekanų menkumo, neapčiuopiamumo ir bažnyčių monumentalumo akivaizdumo⁹.

¹ M. Banikonienė, J. Racevičienė, N. Kitkauskas, Vilniaus paveikslų galerija (buv. katedra). Rūsių žvalgomieji archeologiniai tyrimai, Vilnius, 1981, *Lietuvos istorijos instituto archyvas* (toliau – LIIA), f. 1, b. 1061; I. Jučienė, Paveikslų galerijos (Vilniaus katedros) pastatas. 1974, 1976 m. žvalgomųjų archeologinių kasinėjimų ataskaita, Vilnius, 1982, ten pat, b. 1062; A. Lisanka, 1984–1988 m. Vilniaus Katedroje vykdyti archeologinių tyrimų ataskaita, Vilnius, 1991, ten pat, b. 1933–1941; N. Kitkauskas, Vilniaus arkikatedros požemių tyrimai. Architektūrinė dalis, Vilnius, 1995, *Valdovų rūmų archyvas* (buv. *Pilių tyrimų centro archyvas*; toliau – VRA), b. 149 a-g.

² N. Kitkauskas, A. Lisanka, Nauji duomenys apie viduramžių Vilniaus katedrą, *Kultūros barai*, 1986, nr. 4, p. 59–63; nr. 5, p. 57–61; nr. 6, p. 47–51; nr. 7, p. 58–61; N. Kitkauskas, *Vilniaus pilys: statyba ir architektūra*, Vilnius, 1989, p. 79–141; N. Kitkauskas, *Vilniaus pilys. Istorija, statyba, architektūra*, Vilnius, 2012, p. 159–224.

³ Čia ir toliau statiniai vadinami taip pat, kaip juos pavadino tyrėjai savo publikacijose.

⁴ N. Kitkauskas, *Vilniaus pilys. Istorija...*, p. 202, 205.

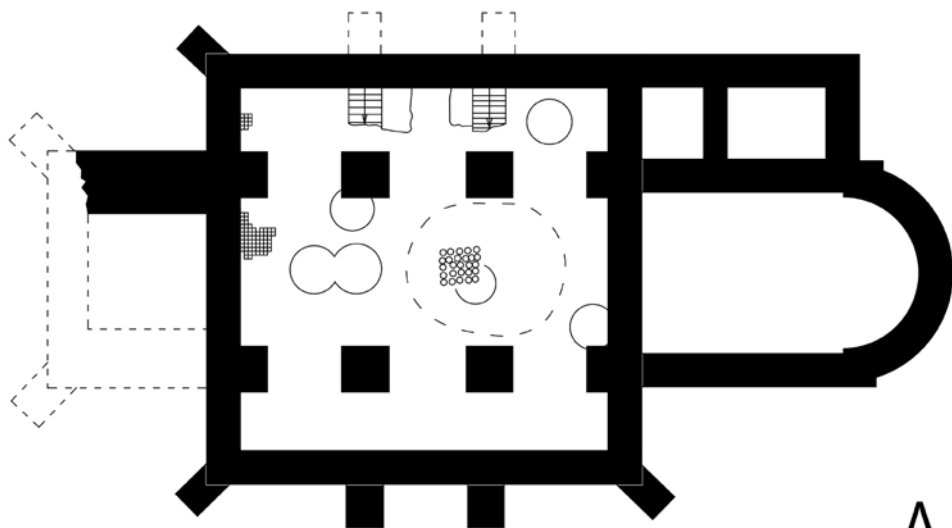
⁵ K. Katalynas, Vilnius XIII amžiuje. Mitai ir faktai, *Kultūros paminklai*, 2000, nr. 6, p. 211–215.

⁶ G. Vaitkevičius, Vilniaus įkūrimas, *Vilniaus sąsiuviniai*, t. 1, Vilnius, 2010, p. 61.

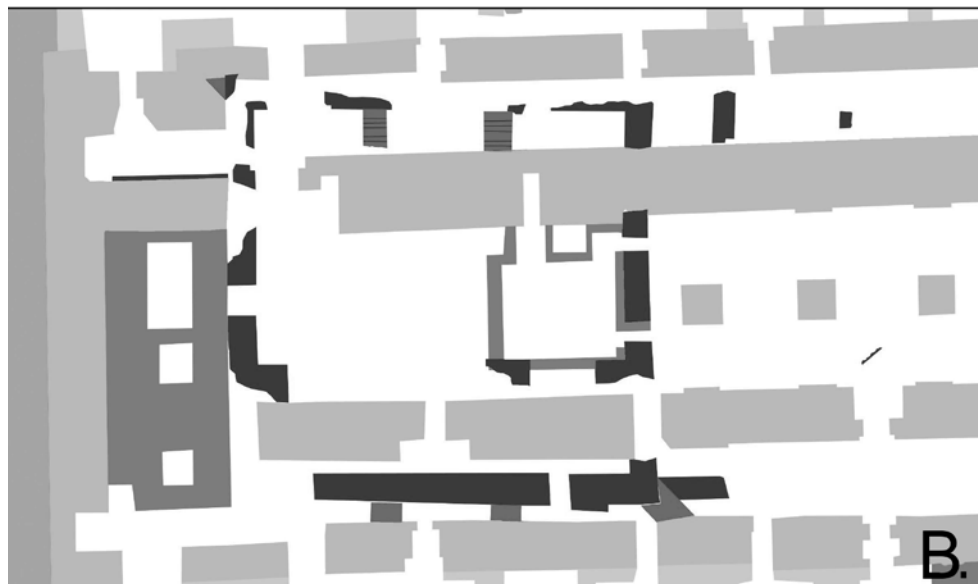
⁷ E. Remecas, Vilniaus gaisro datavimo problematika: ar tikrai Vilniaus pilis sunaikino 1419 m. gaisras? *Lietuvos pilys*, nr. 6, Vilnius, 2010, p. 83–84.

⁸ D. Baronas, Perkūno šventykla Vilniuje: Senų mitų ir naujų mokslinių tyrimų nedermė, *Naujasis židinys – Aidai*, 2012, nr. 7, p. 442, 447.

⁹ Ten pat, p. 446.

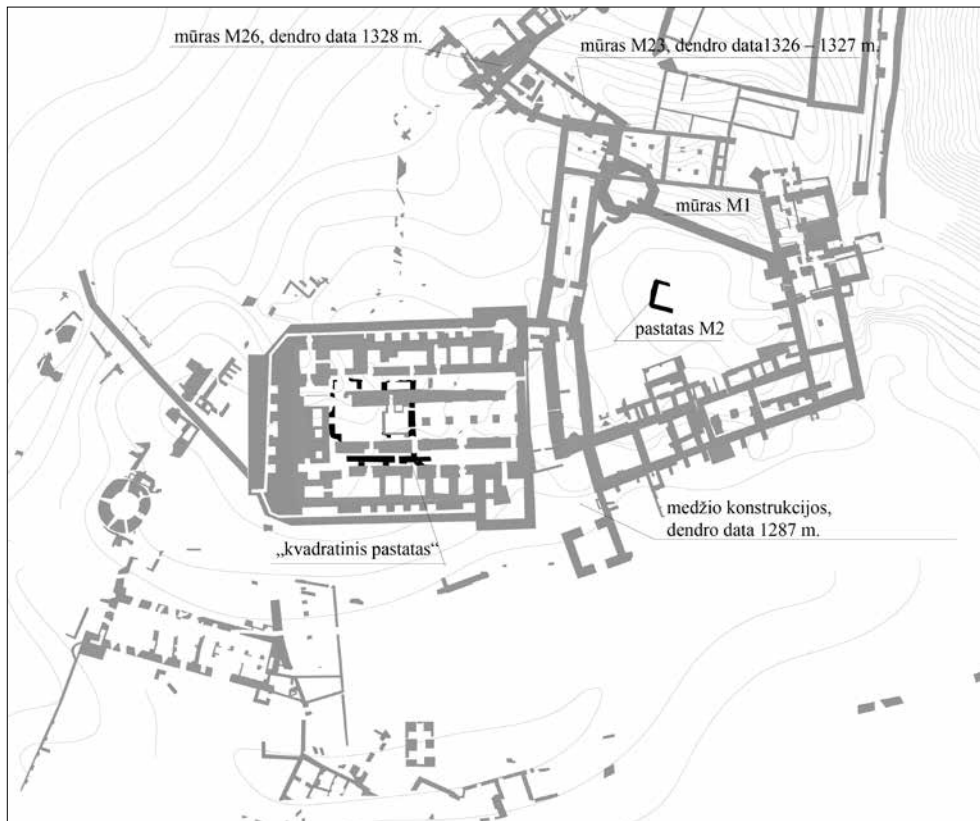

A.

B.

1 pav. „Kvadratinio pastato“ planas. A. Napoleono Kitkausko rekonstrukcija (perbraižė O. Valionienė pagal N. Kitkauskas, *Vilniaus pilys. Istorija....*, p. 223); B. Archeologinių tyrimų duomenys (aut. O. Valionienė).

2 pav. Vilniaus Žemutinės pilies situacijos planas. Juoda spalva pažymėtas „kvadratinis pastatas“ ir pastatas M2. Pilka spalva – kiti mūrai (aut. O. Valionienė).

Trumpai visus šiuos tyrimus straipsnyje „XIV–XV a. Vilniaus Katedros statybos istorija“ apžvelgė Vilniaus dailės akademijos Dailėtyros instituto specialistė Rūta Janonienė¹⁰. Autorė pritarė K. Katalyno, G. Vaitkevičiaus ir D. Barono nuomonei dėl Mindaugo Katedros versijos nepagrįstumo, pridurdama, kad apskritai nėra neginčijamų įrodymų, jog kvadratinis pastatas buvo sakralinės paskirties¹¹. Toliau autorė, apibendrinama ar-

¹⁰ R. Janonienė, XIV–XV a. Vilniaus Katedros statybos istorija, *Bažnytinio paveldo muziejaus internetinė svetainė*, 2016; prieiga per internetą: http://www.bpmuziejus.lt/uploads/moksliniai%20straipsniai%20pdf/R.%20Janoniene_Katedros%20statybos%20istorija.pdf [žiūrėta 2017 05 26].

¹¹ Ten pat, p. 3.

chitektūrinius, istorinius, archeologinius duomenis, patikslino ankstyvosios katedros statybos etapus. Pabrėžiant tarpdisciplininio metodo svarbą, galima pažymėti, kad sprendžiant katedros raidos klausimą, praverstų ne tik architekto, istoriko ar archeologo, bet ir konstruktoriaus požiūris. Tai ir bus pagrindinė mūsų straipsnio tyrimų kryptis.

Kad galėtume pagrįsti savo požiūrį į ankstyvąją katedros raidą, vertėtų detaliau panagrinėti oponentų siūlomus argumentus. Visų pirma turime pripažinti, kad N. Kitkausko „kvadratinio pastato“ priskyrimas karaliaus Mindaugo krikšto laikui (1251 m.) neturi pagrindo jau vien dėl to, kad visi kiti pilies komplekso statiniai datuojami ne ankstesniu nei XIII a. pabaigos laikotarpiu¹². O be pilies ir miesto mūrinė krikštui skirta bažnyčia sunkiai įsivaizduojama. Tačiau N. Kitkauskas katedros istorijoje išskiria dar vieną, pagoniškos šventyklos etapą¹³, kuriam priskiria „kvadratinio pastato“ šiaurinėje navoje rastus dvejus mūrinius „laiptus“ (3 pav., 1 pav., a). Nors autorius pripažįsta, kad apie laiptų paskirtį daryti išvadas nelengva, bet jų pagonišką kilmę argumentuoja tuo, kad:

<...> laiptai užėmė visą šiaurinės navos plotį, vadinasi, įprastame katalikiškos bažnyčios tipo pastate jie būtų trukdę žmonių srautui. Be to, pakopų plytos nuvaikščiotos nedaug, pakopos neaukštos. Sprendžiant iš to, kad vakarinių laiptų fragmentas priglautas prie kvadratinio pastato šiaurinės sienos, į išorę jais nebuvo galima patekti. Be to, laiptams padaryti tvirti lauko akmenų mūro pagrindai, jų apačia atremta į atsparų gruntą, vadinasi, statyti ilgesniam laikui¹⁴.

Šių argumentų pagrįstumą, laiptų paskirtį ir jų sąsajas su pagoniškuoju kultu aptarsime toliau.

Manytina, kad „laiptų“ paskirtį galima nustatyti panagrinėjus „kvadratinio pastato“ raidos etapus. N. Kitkauskas išskiria tris. Pirmajam priskiriamas pats „kvadratinis pastatas“, antrajam – pirmųjų grindų užpylimas smėliu ir dvejų laiptų įrengimas, trečiajam – sienų nuardymas ir viršutinės „kvadratinio pastato“ dalies permūrijimas bei papildomų koplyčių įrengimas¹⁵. Trečiojo etapo rekonstrukcija priskiriama po 1387 m. krikšto Jogailos pastatytai katedrai¹⁶. Monografijoje pažymėta, kad statybose naudoti dviejų tipų skiediniai: pirmajame etape rusvas, antrajame ir trečiajame – baltas. Šoniniai ir kampiniai

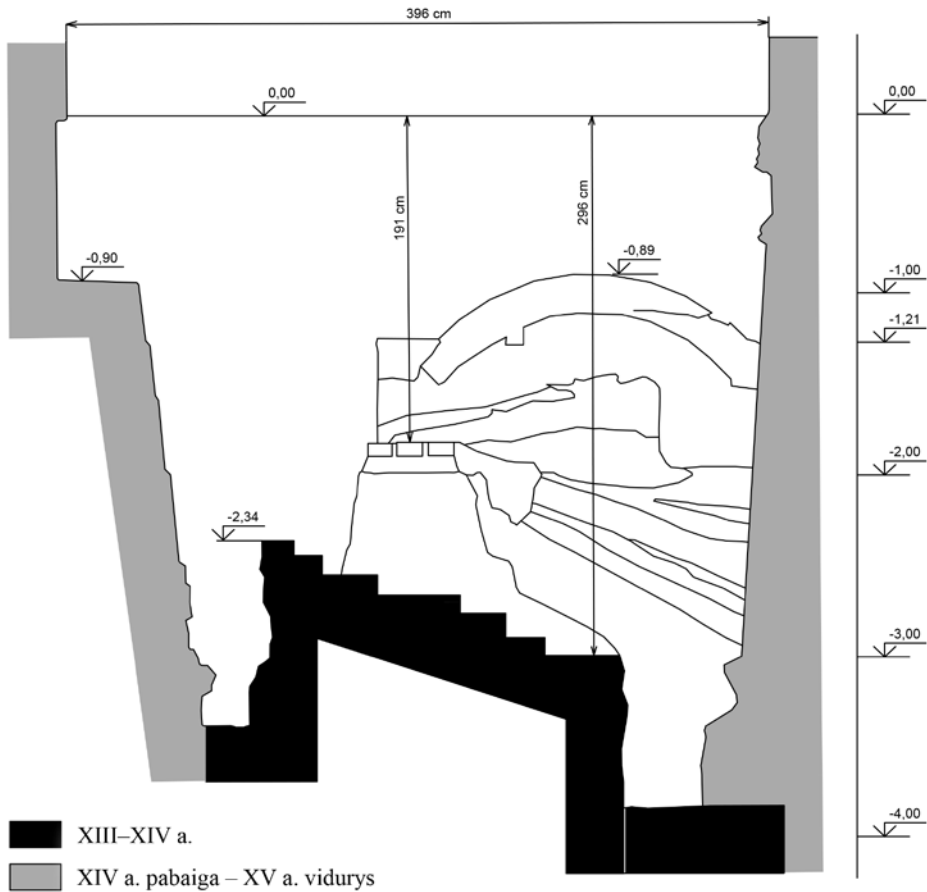
¹² Pavyzdžiui, 1287 m. datuojamos seniausios medinės konstrukcijos išoriniuose Valdovų rūmų mažojo aptvaro šlaituose. R. P u k i e n e, Vilniaus Žemutinės pilies teritorijos užstatymo raidos dendrochronologiniai tyrimai, *Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės Valdovų rūmai ir jų atkūrimas europinės patirties kontekste*, sud. V. Dolinskas, D. Steponavičienė, Vilnius, 2009, p. 88.

¹³ Galima paminėti, kad tai ne pirma rasta Perkūno šventykla Lietuvos archeologinėje praktikoje. 1938 m. mokslo populiarinio žurnale „Mokslo dienos“ pasirodė trumpa žinutė apie tai, kad prie pat Katedros sienos kasinėdami kanalizaciją archeologai surado seną mūrą ir skliautus. Jų nuomone, tai ne kas kita, kaip lietuvių Perkūno šventyklos pamatai. Žr.: Suardė Perkūno šventyklos pamatus, *Mokslo dienos*, 1938, t. 10, p. 552.

¹⁴ N. K i t k a u s k a s, *Vilniaus pilys. Istorija...*, p. 202. Stratigrafinio ryšio tarp laiptų ir židinių nenustatyta.

¹⁵ Ten pat.

¹⁶ Ten pat, p. 205.

3 pav. Arkikatedros šiaurinės navos skersinis pjūvis. Juoda spalva nubraižyti „spėjamos ikirikščioniškos kulto šventyklos senieji rytiniai laiptai“.

Pilka – dabartinės arkikatedros trečiosios ir ketvirtosios šiaurinių sienų pamatai (perbraižė O. Valionienė pagal N. Kitkauskas, *Vilniaus pilys. Istorija.....*, p. 192, 248 pav.).

„kvadratinio pastato“ kontraforsai priskirti pirmajam statybų etapui, nors, anot N. Kitkausko, „jie galėjo būti pastatyti ir kiek vėliau“¹⁷, nes kontraforsai buvo priglauti prie sienos, bet su ja nesujungti¹⁸. Surasti trys pastato grindų lygiai. Apatinis, iš glazūruotų plytelių, dėtas 2,4–2,5 m gylyje. Kitas, iš paprastų molinių plytų – 1,93–2 m gylyje. Ir paskutinis, taip pat iš plytų – 1,73–1,81 m gylyje. Tarp „pagoniškos šventyklos laiptų“ ir antrojo grindų lygio pripilta žemės su plytų ir čerpių nuolaužomis, XIV a. buitine keramika¹⁹. N. Kitkauskas rašo, kad tai daryta „praslinkus kuriam laikui“, t. y. laiptai buvo užpilti tada, kai tapo nereikalingi. Tačiau tokį statytojų poelgį galima paaiškinti ir kitaip.

Kaip minėta, prie „kvadratinio pastato“ kažkuriame etape buvo priglauti šoniniai ir kampiniai kontraforsai. Kontraforsas – tai konstrukcija, skirta skėtimo jėgai neutralizuoti. Ji gali atsirasti dėl skirtingo žemės paviršiaus lygio abiejose sienos pusėse, pavyzdžiui, gynybiniuose aptvaruose, arba – skliautų. Kitaip nei horizontalios sijos, kurios veikia kolonas ir sienas iš viršaus į apačią, skliautai stumia viršutinę atramos dalį į šoną. Tam, kad konstrukcija nesugriūtų, jai iš viršaus suteikiamas papildomas svoris (sienos ir stogo konstrukcija arba klasikiniėje gotikos architektūroje – specialūs bokšteliai „pinakliai“). Iš išorės jėgos veikimo kryptimi pristatoma papildoma atrama – kontraforsas. Tokiu būdu suminė skliauto ir viršutinės konstrukcijos jėga nukreipiama ne į išorę, o į kontraforso mūrą, ir konstrukcijos negriauna²⁰. Ketvirtame paveiksle šis principas iliustruojamas „kvadratinio pastato“ pavyzdžiu.

Rekonstruojant pastatą tapo akivaizdu, kad archeologinių tyrimų metu atrastos ne visos konstrukcijos. Dalis jų negrįžtamai prarastos statant didžiąją gotikinę katedrą. Todėl natūralu, kad pirminis pastato planas rekonstruojamas pasitelkiant neišsamius duomenis. Didelė sėkmė yra tai, kad tiksliai žinomas visas pastato perimetras, rastos visos keturios sienos. Taip pat rasta viena iš vidinių atramų ir toje pačioje eilėje – abu šoniniai piliastrai. Atramos padėtis sutampa su vieno iš pietinių šoninių kontraforsų vieta. Surastas ir antras pietinis kontraforsas. Pagal gotikinės statybos principus atramos turi būti išdėstytos griežta tvarka. Visa tai leidžia visiškai rekonstruoti karkasą, atkartojant jį simetriškai šiaurinėje pastato dalyje. Tokiu būdu mums tiksliai žinomi pagrindiniai erdviniai pastato parametrai: konstrukcijų išsidėstymas ir storis, tarpatriamų dydis.

Lieka neišspręstas viršutinės pastato dalies klausimas. Priglauti, bet su siena nesurišti kontraforsai rodo, kad tam tikru metu jau stovinčiame pastate buvo nuspręsta įrengti skliautus. Apytikrį skliautų profilį ir virš jų buvusias konstrukcijas galime rekonstruoti

¹⁷ Ten pat, p. 201.

¹⁸ Ten pat, p. 174.

¹⁹ Ten pat, p. 193–194.

²⁰ Su gotikinio skliauto įrengimo principais ir galimomis problemomis galima susipažinti Edinburgo universiteto tinklalapyje, prieiga per internetą: <http://gothic-vaults-edinburgh-thesis.weebly.com/about-the-project.html> [žiūrėta 2014 08 07].

remdamiesi artimiausiu Lietuvos analogu – haline Šv. Mikalojaus bažnyčia²¹. Kaip matome, šoninių navų skliautų skėtimo jėga (F3) kompensuojama sienos ir stogo konstrukcijos svoriu (F4) ir išoriniais kontraforsais (suminė jėga F5). Tačiau centrinės ir šoninės navos skliautai negali kompensuoti vienas kito svorio. Bazilikos tipo pastate, kur centrinės navos skliautas yra aukštesniame lygyje negu šoniniai, prie jo būtų priglaustos papildomos atramos – arkbutanai. Haliniuose pastatuose, kur visi skliautai yra viename lygyje, jie turėtų patys laikyti vienas kitą. O tai be papildomų atramų įmanoma tik tada, kai abi konstrukcijos yra vienodo svorio. Tačiau „kvadratiname pastate“ centrinės navos tarpatriamis yra dvigubai platesnis nei šoninėse navose. Todėl ir jo skliautas būtų kur kas sunkesnis. Jo skėtimo jėga (F1) didesnė nei šoninio skliauto jėga (F2). Todėl mūrijant skliautus „kvadratiname pastate“ galimi du sprendimai. Statytojai galėtų nugriauti senus piliorius ir suvienodinti tarpatriamius, tačiau tai neigiamai paveiktų pastato interjerą, nes smarkiai susiaurėtų pagrindinė erdvė. Arba būtų galima įrengti papildomą atramą centrinės navos išorėje ir taip stabilizuoti konstrukciją.

„Laiptai“, įrengti antrajame statybų etape šiaurinėje „kvadratinio pastato“ navoje, ir yra tokia konstrukcija²². Ji vadinama „pamatų tinklu“ ir aprašoma klasikinėje Auguste'o Choisy „Architektūros istorijoje“, išleistoje XIX a. pabaigoje. Ten pat pažymėta, kad tai brangus statybos būdas, nes reikia daugiau medžiagų ir darbo sąnaudų. Dėl to jis buvo retai naudojamas. Fundatoriai ne visuomet sutikdavo, kad jų lėšos būtų skiriamos požeminėms konstrukcijoms įrengti, nors be jų pamatai būdavo silpnesni²³. Bet kvadratinio pastato atveju tai greičiausiai buvo racionalus sprendimas. Šiame kontekste galima paminėti R. Janonienės pastabą apie tai, kad statant krikštui skirtą bažnyčią darbų eigoje galėjo atsitikti kokia nors nelaimė. „Dėl ko bažnyčios navų dalis iš dalies buvo nugriauta (ar sugriuvo), o po kurio laiko statyba buvo tęsiama (tikriausiai kitų meistrų) naudojant kitą rišamąją medžiagą.“²⁴ Tokiu atveju „laiptai“ sustiprintų piliorius.

Šiame kontekste aiškėja visa anksčiau įvardyta informacija apie „laiptus“: stiprus, iki žemio įleistas pamatas antrajame statybos etape, mažos, neproporcingos ir „mažai nuvaikščiotos“ (o gal nenaudotos?) pakopos, kurios yra ne kas kita, kaip iš plytų sufor-

²¹ V. Abraitytė, J. Mininas, R. Putrimienė, O. Ribokaitė, I. Tuliševskaitė, Z. Turlaitė, M. Žvirblienė, Šv. Mikalojaus bažnyčia. Apmatavimų brėžiniai, Vilnius, 1983, *Kultūros paveldo centro paveldosaugos biblioteka* (toliau – *KPCPB*), f. 6, ap. 1, s. v. 15911–15920.

²² Atkreiptinas dėmesys į tai, kad ir vienas, ir kitas laiptas rasti ant tos pačios ašies kaip ir vidinės pastato atramos, ir jo išoriniai kontraforsai. Tą pastebėjo ir N. Kitkauskas (N. Kitkauskas, *Vilniaus pilys. Istorija...*, p. 195). Pietinėje „kvadratinio pastato“ navoje analogiška konstrukcija nerasta, nes čia stovi gotikinės katedros siena. Bet taip pat nerasta ir išorinių kontraforsų prie šiaurinės sienos, jų vietoje irgi stovi gotikinės katedros siena, tačiau tai netrukdo jų rekonstruoti.

²³ A. Choisy, *Histoire de l'architecture*, t. 2, Paris, 1899, p. 260; O. Шуази, *Всеобщая история архитектуры*, Москва, 2008, с. 425.

²⁴ R. Janonienė, min. veik., p. 5

muotas konstrukcijos nuolydis²⁵ (galime įsitikinti, kad panašiu būdu mūryti ir išoriniai kontraforsai), „laiptų“ nefunktionalumas (jie remiasi į akliną sieną). Beje, jiems mūryti naudotas baltas, o ne rudas skiedinys, toks aptiktas trečiojo statybos etapo mūruose.

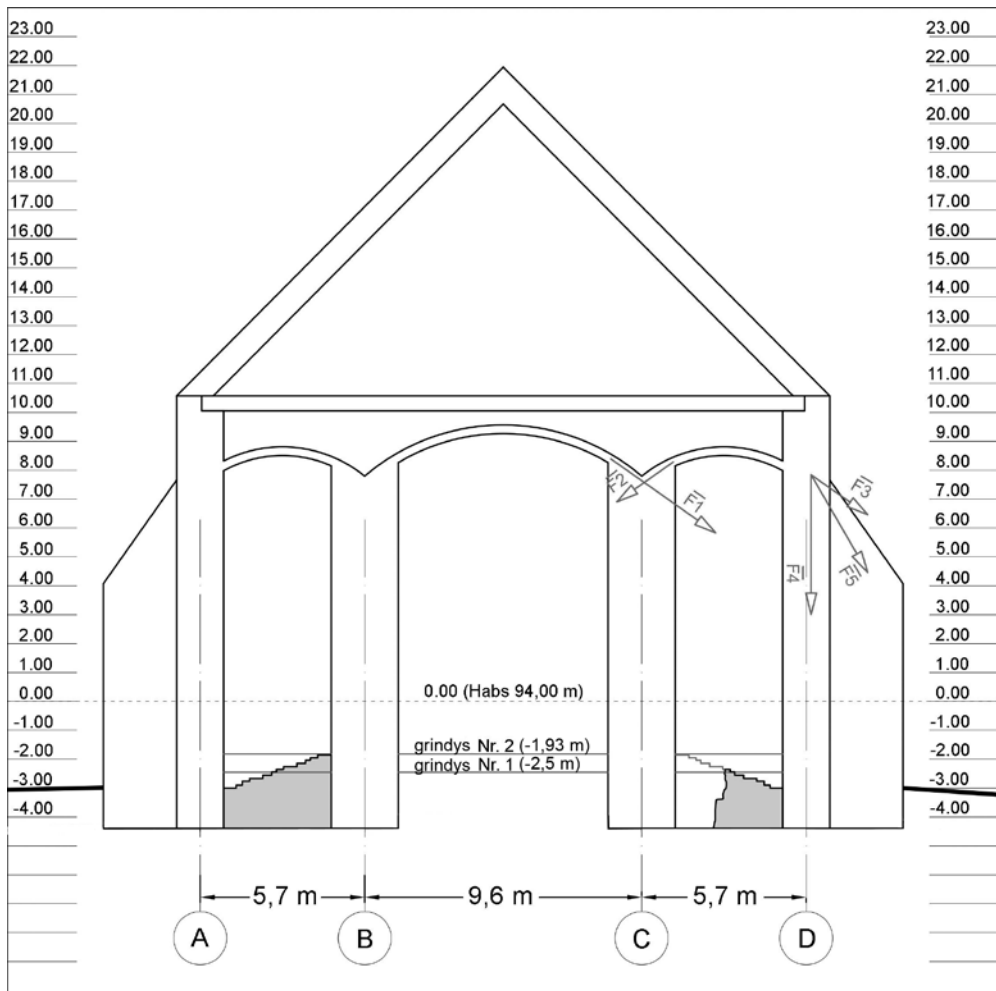
Paskutinis ginčytinas dalykas – pirmojo grindų lygio ir laiptų viršaus aukščio santykis. N. Kitkauskas rašė, kad laiptų konstrukcija negalėjo būti naudojama tradicinėse katalikiškose bažnyčiose, nes išsikišo virš grindų ir trukdė žmonių srautui²⁶. Tačiau šis teiginys paremtas tuo, kad laiptai turėjo matytis ir buvo naudojami pastato viduje. Bet pagalbinę atraminę konstrukciją statytojai pasistengė paslėpti po grindimis. Jeigu rekonstruotume laiptų nuolydį ir aukštį ten, kur jie turėtų atsiremti į piliorių, matytume, kad tiesiai virš jų, 1,93–2 m gylyje yra antrojo lygio grindys (palyginti 3 ir 4 pav.). Todėl ant „laiptų“ atsiradęs žemės su griuvenomis užpildas nereiškia, kad juos nustota naudoti. Tai išlyginamasis sluoksnis. Ir „laiptai“, ir žemė, ir viršutinės grindys turėjo būti vieno statybų etapo, nes sudarė vieną rekonstrukcijos projektą.

Įvertinus šiuos duomenis, reikėtų susimąstyti, ar trečiojo etapo „kvadratinio pastato“ sienų griovimas ir permūrijimas nesusijęs su ta pačia rekonstrukcija. Juk tam, kad galima būtų įrengti patikimus skliautus ant seno statinio liekanų, reikėjo sutvarkyti ir sustiprinti jo sienas. Tai, kad sienoms naudotos kitokio formato plytos nei mūrijant „laiptus“, nėra pakankamai svarus argumentas datuojant „laiptus“ ankstesniu laikotarpiu nei sienas. Pagalbinė konstrukcija, kuri neturi matytis pastato išorėje, gali būti mūrijama iš antrinio panaudojimo plytų, pavyzdžiui, tų, kurios liko išardžius sienų viršų. O viršutinėms konstrukcijoms, esančioms matomoje vietoje, logiška naudoti naujas plytas. Tačiau šį klausimą galima palikti ateičiai, nes mums buvo svarbiau paaiškinti „laiptų“ konstrukcijos paskirtį ir „kvadratinio pastato“ funkciją mieste. O ji neturi nieko bendro su Perkūno šventykla²⁷.

²⁵ A. Choisy „Architektūros istorijoje“ rašoma, kad pamatų nuolydis būtinai siekiant paskirstyti pastato slėgį į platesnį pagrindą (О. Шуази, min. veik., p. 427). Pagal tokį principą įrengti XV a. katedros piliorių pamatai (N. Kitkauskas, Vilniaus arkikatedros požemių tyrimai..., *VRA*, b. 149 a-g), ir Vilniaus bernardinų bažnyčios pamatai (V. Levandauskas, A. Jankevičienė, Lietuvos gotikinių bažnyčių statybos technikos bruožai, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika: sakralinė architektūra ir dailė*, sud. A. Jankevičienė, Vilnius, 2002, p. 37). Dar vienas analogas – Kauno parapiinės Šv. Petro bažnyčios pamatai (A. Jankevičienė, Kauno gotikinės bažnyčios, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika: sakralinė architektūra ir dailė*, p. 110).

²⁶ Ten pat, p. 202.

²⁷ Reikėtų tarti keletą žodžių apie dar vieną „kartinį akmenį“, ant kurio laikosi Perkūno šventyklos versija. Katedros tyrimų autoriai teigė kvadratinio pastato viduje radę kelis apeiginius židinius–aukurus (3 pav., a). Šie radiniai buvo pateikti kaip neginčijamas pagoniškojo kulto apeigų įrodymas (N. Kitkauskas, A. Lisankas, S. Lasavickas, Perkūno šventyklos liekanos Vilniaus Žemutinėje pilyje, *Kultūros barai*, 1986, nr. 12, p. 53). Ar ši hipoteze pagrįsta? Mančiau, reikėtų sutikti su K. Katalyno nuomone (K. Katalynas, Vilnius XIII amžiuje..., p. 212–213). Jo teigimu, archeologinių tyrimų metu aptiktas židinis turi tam tikrų charakteringų požymių, kurių katedros tyrėjai neužfiksavo. Rasta degusių sankaupa nėra židinio buvimo įrodymas, nes gali susidaryti ir gaisro metu arba valant krosnį. Beje, ir patys katedros tyrėjai pripažįsta, kad dalis „židinių“ atsirado anksčiau, nei kvadratinis pastatas (*LIIA*, f. 1, b. 1933, p. 185, taip pat žr. 3 pav., a, „židiniai“ pažymėti apskritimais). Todėl nėra jokio pagrindo sieti šiuos darinius nei su Perkūno šventykla, nei su pagonybe.

4 pav. „Kvadratinio pastato“ rekonstrukcija. Skersinis pjūvis.
 Skliautų įrengimo principas ir konstrukciją veikiančios jėgos.
 (Pastato pjūvis ir skliautų profilis rekonstruoti pagal
 Vilniaus šv. Mikalojaus bažnyčios pavyzdį: *KPCPB*, f. 6, ap. 1, s. v. 15918)
 (aut. O. Valionienė).

Straipsnio autorės manymu, „Mindaugo Katedros“ ir „Perkūno šventyklos“ versijas galima drąsiai atmesti. Daug logiškesnė yra G. Vaitkevičiaus hipotezė, priskirianti „kvadratinį pastatą“ pranciškonų misijai. Anot jo:

<...> 13–14 a. sandūroje Gedimino kalno pietvakarių papėdėje buvo pastatyta bažnyčia ir įsikūrė pranciškonų misija, o aplink ją – katalikų kvartalas. <...> Mūrinė bažnyčia buvo pastatyta apie 1320–1321 m., – apie tai užsiminta 1323 m. sausio 25 d. Gedimino laiške. Po Katedra rastos mūrinės bažnyčios statybos sluoksnis datuojamas 14 a. I ketvirčiu <...>.²⁸

Šiuo teiginiu galėtume užbaigti straipsnį. Tačiau galutinio taško neleidžia padėti E. Remeco kontrargumentai. Šis tyrėjas mato Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino laikų bažnyčią Valdovų rūmų mažojo aptvaro viduje, pastate M2 (1 pav.). Autoriaus nuomone:

<...> pilyse arba įtvirtintose vietose gyvenamieji pastatai visada būdavo statomi šalia gynybinių sienų <...> Dažniausiai visos bažnyčios buvo statomos, orientuojant viena kryptimi: rytai–vakarai <...> Tik su retomis išimtimis, kai bažnyčias įkomponuodavo į jau užstatytas erdves, jų orientacija būdavo pakeičiama <...>.

Tuo tarpu „kvadratinis pastatas“ po katedra negali būti didžiojo kunigaikščio Gedimino laikų bažnyčia, nes stovėjo už seniausios įtvirtintos Žemutinės pilies teritorijos ribų. Be to, pastatas M2 yra senesnis už kvadratinį pastatą, jo kampuose nėra kontraforsų, statybos technologija archajiška, o tai rodo, jog pastatas priklauso ikigotikiniam laikotarpiui²⁹. E. Remeco nuomone, „kvadratinis pastatas“ priskirtinas tik Jogailos laikams, nes virš jo pirmojo statybos etapo glazūruotų plytelių grindų degėsių sluoksnyje rasta žalvarinė figūrėlė su kapitulos herbu. Ji rodo, kad degėsių sluoksnis susiformavo jau po Lietuvos krikšto, tikriausiai 1399 m. didžiojo gaisro metu³⁰.

Panagrinėkime pateiktus argumentus. Pirmiausia – pastato vieta. Šiuo metu įrodyta, kad mažasis aptvaras statytas ne XIV a. pradžioje, o XIII a. pabaigoje (ankstyviausių medinių konstrukcijų dendrodata 1287 m.)³¹. O XIV a. trečiame dešimtmetyje jau turėjo būti įtvirtinta ir „kvadratinį pastatą“ supanti teritorija³² (2 pav.). Taigi saugumo požiūriu pastato M2 ir „kvadratinio pastato“ aplinka yra lygiavertės. Pastato vieta mažojo Valdovų rūmų aptvaro centre irgi nėra lemiamas argumentas, kad jis būtų pripažintas šventykla. Tokioje vietoje galėjo būti pastatytas donžonas arba koks nors svarbus pastatas. Be to, priskiriant sakralinę paskirtį pastatui M2, reikėtų papildomai įvertinti ir pilyje rezidavusio valdovo konfesines pažiūras. Jo tolerancija krikščionybei nereiškia, kad bažnyčia turėjo stovėti pačioje pilies širdyje. Kadangi misijos kvietimas buvo politinis žingsnis, o

²⁸ G. Vaitkevičius, min. veik., p. 61.

²⁹ E. Remecas, min. veik., p. 83–84.

³⁰ Ten pat, p. 86.

³¹ R. Pukienė, min. veik., p. 88.

³² Gynybinės sienos pamatų klojinio pušys kirstos 1328 m. (G. Rackevičius, LDK Valdovų rūmų ir Vilniaus pilies teritorijos tyrimai 2002–2009 metais, *Lietuvos pilys*, nr. 5, Vilnius, 2009, p. 49)

ne valdovo pasaulėžiūros išraiška, tai ir bažnyčių valdovas turėjo statyti ne sau, o atvykusiems užsieniečiams, t. y. ne pačioje pilies širdyje. Šiame kontekste kaip argumentas netinka ir E. Remeco pateiktos gretimų žemių analogijos: Gardinas, Luckas ir Naugardukas³³. Ten XIV a. pradžioje krikščionybė buvo jau seniai įsitvirtinusi ir pačiame pilies centre pastatyta bažnyčia, skirta valdovo poreikiams, buvo natūralus reiškinys. O didžiojo kunigaikščio Gedimino rezidencijoje tai, ko gero, būtų akibrokštas ne tik kunigaikščiui, bet ir aplinkiniams gyventojams. Čia galime pritarti D. Barono nuomonei, kad didžiojo kunigaikščio valdžios galia pagoniškame Vilniuje rėmėsi griežtu to meto visuomenės papročių laikymusi, dėl ko per daug uolus krikščionybės skelbimas galėjo baigtis skelbėjų kankinyse³⁴.

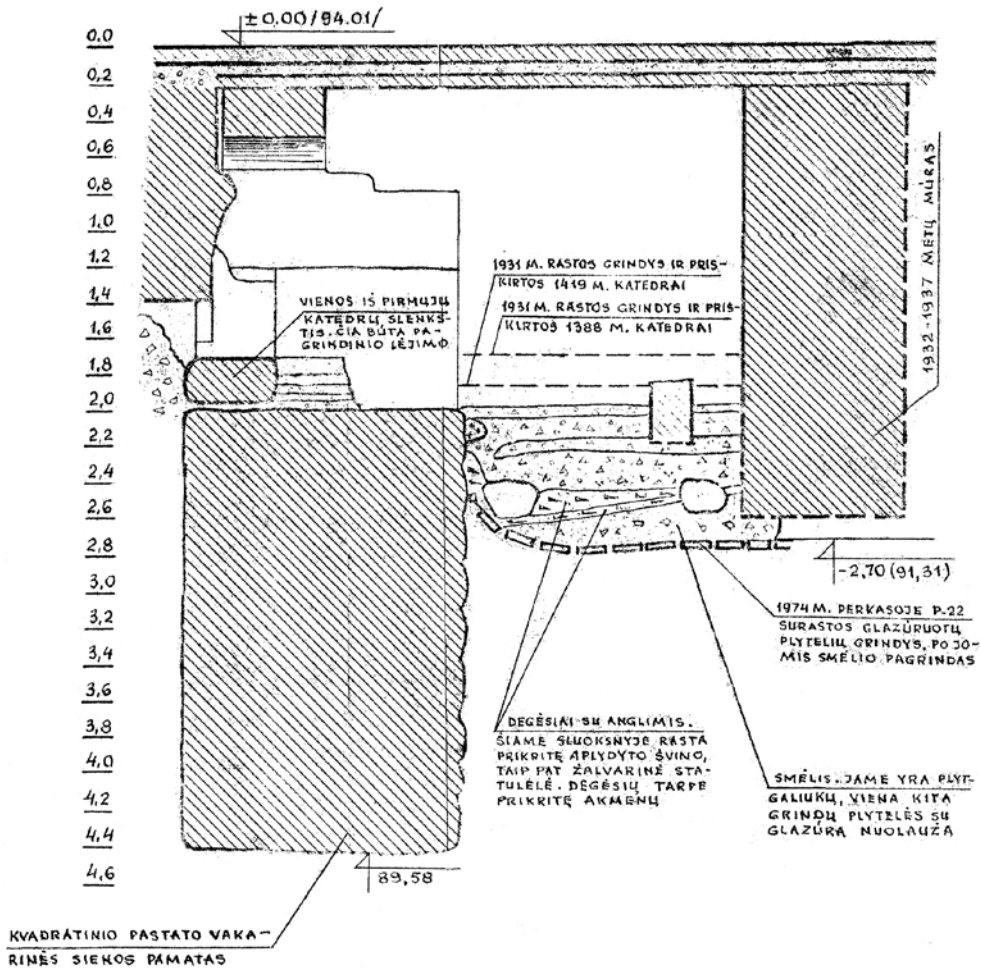
Nagrinėdami pastato orientaciją, taip pat pirmiausia turėtume atkreipti dėmesį į „kvadratinį pastatą“, o ne pastatą M2. Būtent „kvadratinis pastatas“ idealiai atkartoja rytų–vakarų kryptį, nors visos aplinkinės gynybinės sienos su ja nesutampa. Pastatas M2 orientuotas ne rytų–vakarų kryptimi, o tik lygiagrečiai sienai M1 (2 pav.). Taigi, remiantis E. Remeco žodžiais, kaip tik pastato M2 orientaciją reikėtų laikyti „reta išimtimi, kai bažnyčias įkomponuodavo į jau užstatytas erdves“. Kitas klausimas – mūro technika ir kontrforsai. Gali būti, kad pagal mūro techniką pastatas M2 yra senesnis nei „kvadratinis pastatas“. Tačiau tai tik reiškia, kad jis gali būti pastatytas XIII–XIV a. sandūroje, daug anksčiau, nei į Vilnių turėjo atvykti didžiojo kunigaikščio Gedimino kviesti pranciškonai. O kontrforsų nei viename, nei kitame pastate pradžioje nebuvo, tai rodo N. Kitkausko tyrimų duomenys. Todėl ir šią prielaidą reikėtų atmesti.

Paskutinis E. Remeco argumentas, liudijantis, kad „kvadratinis pastatas“ negalėjo būti didžiojo kunigaikščio Gedimino laikų bažnyčia, – XIV a. pabaigos – XV a. pradžios žalvarinė figūrėlė su kapitulos herbu, rasta degėsių sluoksnyje³⁵. Tačiau panagrinėję archeologinių tyrimų ataskaitos brėžinius įsitikinsime, kad iš tikrųjų skulptūrėlė rasta ne virš glazūruotų plytelių grindų, o virš supiltinio smėlio sluoksnio, kuriame pasitaike glazūruotų grindų nuolaužų. Tai rodo, kad gaisras įvyko jau po pastato rekonstrukcijos. E. Remeco teiginys, kad virš degėsių buvo uždėtos Jogailos laikų grindys, pagrįstas ne šio konkretaus šurfo stratigrafija, o apytikrių grindų aukščiu. Tačiau perkasoje P22, kur rasta figūrėlė, virš degėsių sluoksnio jokių grindų nėra. Jų vieta brėžinyje pavaizduota punktyru, remiantis 1931 m. archeologiniais duomenimis. Realybėje archeologai 1974 m. jų nematė ir pirminės sluoksnių stratigrafijos nežinojo (5 pav.). Tokiu būdu galime tik konstatuoti, kad XIV/XV a. ribos gaisro sluoksnis rastas ne virš naujai pastatyto, o virš

³³ E. R e m e c a s, min. veik., p. 83.

³⁴ D. B a r o n a s, *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*, Vilnius, 2000, p. 78; D. B a r o n a s, *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.*, Vilnius, 2010, p. 80–81.

³⁵ E. R e m e c a s, min. veik., p. 86.

5 pav. 1974 m. arkikatedros archeologiniai tyrimai.

Perkasos P22, kurioje rasta figūrėlė su kapitulos herbu, pjiūvis

(I. Jučienė, Paveikslų galerijos (Vilniaus katedros) pastatas 1974, 1976 m.

Žvalgomųjų archeologinių kasinėjimų ataskaita, Vilnius, 1982, LIIA, f. 1, b. 1062, br. 32.).

jau rekonstruoto „kvadratinio pastato“ sluoksnių. Ir panašu, kad virš supiltinio smėlio buvę sluoksniai sujaukti statant 1932–1937 m. mūrą. Remiantis šiais duomenimis, tik antro lygio grindis ir rekonstruotą „kvadratinį pastatą“ galima priskirti Jogailos statytai katedrai. Beje, toks datavimas sutampa ir su N. Kitkausko išvadomis³⁶.

Įvertinus visus polemikos dalyvių argumentus, reikia pripažinti, kad labiausiai įtikinanti yra G. Vaitkevičiaus pozicija. Mūrinio „kvadratinio pastato“ chronologija ir erdviniai parametrai leidžia jį sieti su didžiojo kunigaikščio Gedimino laiškuose minima bažnyčia. Tiesa, yra dar viena aplinkybė, galinti pakoreguoti statybos laiką. Po rytine pastato siena rasti du palaidojimai³⁷, ankstesni nei pats pastatas. Iš vienos pusės, šie radiniai parodo, kad „kvadratinio pastato“ statybos metu ši vieta jau turėjo sakralinę paskirtį. Iš kitos pusės, verčia manyti, kad ir „kvadratinis pastatas“ nebuvo pirma čia pastatyta šventykla. G. Vaitkevičiaus monografijoje iškelta hipotezė, kad šioje vietoje galėjusi stovėti ir medinė bažnyčia, kurios statyba susijusi su lietuvių pasiuntinių vizitu į Rygą 1298 m.³⁸ Šio straipsnio autorės nuomone, neatmetant tokios galimybės, galima apsvarstyti dar vieną variantą. Pirmoji, galbūt medinė bažnyčia tikrai galėjo būti pastatyta 1320–1321 m., kaip ir rašė didysis kunigaikštis Gediminas savo laiške. O „kvadratinis pastatas“ galėjo būti toje pačioje vietoje sumūrytas vėliau, pavyzdžiui, 1326–1328 m., didžiųjų Žemutinės pilies rekonstrukcijų metu³⁹. Tačiau tai tik prielaida, kuri nekeičia esmės: krikščioniškos bažnyčios pastatymas įtvirtintame papilyje – aiški nuoroda į valdovo pastangas įkurti polietninį dvarą. Ši aplinkybė verčia suabejoti istoriografijoje įsitvirtinusių požiūriu, pagal kurį bažnyčia ir visa valdovo pilis buvo pastatyta pagonių šventvietės, turėjusios išskirtinę reikšmę bendruomenės gyvenime, vietoje. Ar galėtų nauja, tik pradėjusi stiprėti valdžia drastiškai „žaisti“ religiniais ją palaikančių žmonių įsitikinimais? Manytina, kad lojalesnis valdovo sprendimas būtų kuo mažiau ardyti vietinės gyvenvietės struktūrą ir piliai pasirinkti gerai apsaugotą ir mažai apgyventą karinio forposto teritoriją, kontroliuojančią vandens ir sausumos kelius. O pagoniško kultinio centro lokalizavimo klausimas, deja, ir šiandien lieka atviras.

³⁶ N. Kitkauskas, *Vilniaus pily. Istorija...*, p. 202, 205.

³⁷ A. Lisanka, 1984–1988 m. Vilniaus Katedroje vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. Šiaurinės navos brėžiniai. II dalis, Vilnius, 1989, *LIIA*, f. 1, b. 1937, br. 1. šr. 1, kapas Nr. 7; ten pat, b. 1941, br. 20, kapas be numerio, brėžinyje įvardytas kaip pagoniškas palaidojimas.

³⁸ G. Vaitkevičius, min. veik., p. 62.

³⁹ O. Valionienė, *Vilniaus erdvinė struktūra viduramžiais: daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05H)*. Lietuvos istorijos institutas, Klaipėdos universitetas, Vilnius, 2015, p. 145.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

BARONAS, Darius. Perkūno šventykla Vilniuje: Senų mitų ir naujų mokslinių tyrimų nedermė. *Naujasis židinys – Aidai*, 2012, nr. 7, p. 442–447.

BARONAS, Darius. *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*. Vilnius: Aidai, 2000.

BARONAS, Darius. *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.* Vilnius: Aidai, 2010.

CHOISY, [François-] Auguste. *Histoire de l'architecture*, t. 2. Paris: Gauthier-Villars, 1899.

JANKEVIČIENĖ, Algė. Kauno gotikinės bažnyčios. In: *Acta Academiae Artium Vilnensis. Dailė*, t. 26: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika: sakralinė architektūra ir dailė*. Sudarė A. Jankevičienė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002, p. 98–148.

JANONIENĖ, Rūta. XIV–XV a. Vilniaus Katedros statybos istorija. In: *Bažnytinio paveldo muziejaus internetinė svetainė*, 2016; http://www.bpmuziejus.lt/uploads/moksliniai%20straipsniai%20pdf/R.%20Janoniene_Katedros%20statybos%20istorija.pdf [žiūrėta 2017 05 26].

KATALYNAS, Kęstutis. Vilnius XIII amžiuje. Mitai ir faktai. *Kultūros paminklai*, 2000, nr. 6, p. 207–219.

KITKAUSKAS, Napoleonas, LISANKA, Albertas. Nauji duomenys apie viduramžių Vilniaus katedrą. *Kultūros barai*, 1986, nr. 4, p. 59–63; nr. 5, p. 57–61; nr. 6, p. 47–51; nr. 7, p. 58–61.

KITKAUSKAS, Napoleonas, LISANKA, Albertas, LASAVICKAS, Sigitas. Perkūno šventyklos liekanos Vilniaus Žemutinėje pilyje. *Kultūros barai*, 1986, nr. 12, p. 51–55.

KITKAUSKAS, Napoleonas. *Vilniaus pilys: statyba ir architektūra*. Vilnius: Mokslo, 1989.

KITKAUSKAS, Napoleonas. *Vilniaus pilys. Istorija, statyba, architektūra*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012.

LEVANDAUSKAS, Vytautas, JANKEVIČIENĖ, Algė. Lietuvos gotikinių bažnyčių statybos technikos bruožai. In: *Acta Academiae Artium Vilnensis. Dailė*, t. 26: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika: sakralinė architektūra ir dailė*. Sud. A. Jankevičienė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, p. 33–41.

PUKIENĖ, Rūtėlė. Vilniaus Žemutinės pilies teritorijos užstatymo raidos dendrochronologiniai tyrimai. In: *Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės Valdovų rūmai ir jų atkūrimas europinės patirties kontekste*. Sud. V. Dolinskas, D. Steponavičienė. Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, Lietuvos dailės muziejus, 2009, p. 85–96.

RACKEVIČIUS, Gintautas. LDK Valdovų rūmų ir Vilniaus pilies teritorijos tyrimai 2002–2009 metais. *Lietuvos pilys*, nr. 5. Vilnius, 2009, p. 44–62.

REMECAS, Eduardas. Vilniaus gaisro datavimo problematika: ar tikrai Vilniaus pilis sunaikino 1419 m. gaisras? *Lietuvos pilys*, nr. 6. Vilnius, 2010, p. 76–91.

Suardė Perkūno šventyklos pamatus. *Mokslo dienos*, t. 10. Kaunas, 1938, p. 552.

VAITKEVIČIUS, Gediminas. Vilniaus įkūrimas. *Vilniaus sąsiuviniai*, t. 1. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2010.

VALIONIENĖ, Oksana. *Vilniaus erdvinė struktūra viduramžiais: daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05H)*. Lietuvos istorijos institutas, Klaipėdos universitetas. Vilnius, 2015.

ШУАЗИ, Огюст. *Всеобщая история архитектуры*. Москва: ЭКСМО, 2008.

FIRST TEMPLE OF VILNIUS – RESEARCH PROBLEM

Summary

OKSANA VALIONIENĖ

From the urbanistic point of view, the problem of localization and dating of the first temple of Vilnius should be bestowed particular attention. This structure is highly important when investigating the early stages of the city's development. Once the date and circumstances of the temple's construction are established and the place allocated for the structure by the sovereign is identified, it would be possible to more precisely define the purpose of the area around it, determined by the construction of the temple, as well as establish the area's confessional and may be even ethnic characteristics. Perception of the logics behind this choice would allow a more precise identification of functional and social relations that might have existed between the first nuclei of the polyethnic city.

The article offers generalized architectural, historical and archaeological data pertaining to the construction stages of the early catholic cathedral of Vilnius. The author emphasizes the importance of the interdisciplinary method and suggests that inquiry into the problem of the cathedral's development might make use not only of the traditional architectural, historical and archaeological investigations, but also of a more thorough analysis of the construction peculiarities of the old structure. The latter is the leading research direction of this article. This aspect was invoked in the analysis of the "staircase of the square-shaped building" located in the foundation of the present-day Vilnius basilica which for several decades already has been summoned in historiography as an argument evidencing that the former church in this location was a catholic cathedral, the so-called "Mindaugas' Cathedral" (Mindaugas was the first monarch of Lithuania who came to power around 1236; he was christened in 1251 and ruled as the King of Lithuania from 1253 to 1263), which in the second half of the 13th century, as Lithuanian rulers relapsed to paganism, was rearranged into a pagan shrine ("Temple of Perkūnas"). This article suggests that the abovementioned "staircase" is nothing more than additional pillars outside of the central nave of the old church intended to keep the building stable when the dome of the church was being built in the second half of the 14th century. Such architectural construction is described in the classical Auguste Choisy's book "The History of Architecture" (*Histoire de l'architecture*, vol. 2, Paris, 1899, p. 260) where it is referred to as foundation network. This was an expensive building technique seldom used due to required additional input of building materials and manpower.

The author of the article believes that the speculations of the Christian "Mindaugas' Cathedral" and the "Temple of Perkūnas", which might have been located on this spot when Lithuania relapse to paganism, can easily be dismissed. A much more logical is Gediminas Vaitkevičius' hypothesis which attributes the remains of the "square-shaped" building found in the foundation of the present-day cathedral to the Franciscan mission that operated in Vilnius in the 14th century. Construction of a Christian church in the fortified outer bailey clearly suggests of the sovereign's attempts to establish a polyethnic court. This factor raises doubts with regard to the belief entrenched in historiography that the church and the sovereign's castle were built on the site of the pagan place of worship which was of great importance to the community. Unfortunately, the question of localization of the pagan centre of cult remains open.

Gauta 2016 m. gruodžio mėn.
Priimta 2017 m. birželio mėn.

Oksana Valionienė – humanitarinių mokslų daktarė, Lietuvos istorijos instituto Miestų tyrimo skyriaus jaunesnioji mokslo darbuotoja.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius LT-01108

El. paštas: o.valioniene@gmail.com